

Г.І.ВОЛИНКА

В кінці XII - на початку XIII ст. соціально-економічний рух мусульманських країн, Візантійської імперії та Київської Русі помітно призупиняється. Країни ж Західної Європи, навпаки, стали швидше просуватись вперед, обганяючи своїх східних сусідів. В Італії, Франції, Англії та інших західноєвропейських країнах швидкими темпами ростуть міста, в яких концентрується ремісницьке виробництво, торгівля, освіта. Як зазначив відомий дослідник культури середньовіччя Ервін Панофський, у цей час починається професіоналізація діяльності; "... в містах з'явилися професійні живописці, скульптори, ювеліри, професійні вчені, які, здебільшого духовні особи, все ж присвячували головну частину свого життя написанню вчених праць і викладанню (слова: "схоластик", "схоластика" від слова "scolasticus" - учений, ритор, учень), і, нарешті, з'явилися в містах професійні архітектори..." (3, 61-62). В Болоньї, Парижі, Оксфордї, Кьольні, Неаполі, Падуї з'являються університети, які замінюють собою не лише монастирські і церковні теологічні школи, але й Studium Generale, стаючи наднаціональними центрами всебічної освіти. Саме в університетах схоластика досягла свого розквіту.

Виникнувши в часи європейського середньовіччя, університет відразу ж став об'єктом активного політичного ангажування з боку державних та церковних владних структур. І це цілком зрозуміло, оскільки даний епіцентр, культури в свою чергу виявився носієм неабиякого владного потенціалу – рафінованого людського інтелекту, здатного здійснювати ефективний вплив на суспільство практично в усіх галузях – політичній, економічній, релігійній і, головне, в освітній. Життєдайним ґрунтом Університету стала антична освітня класика.

Як відомо, слова "класика", "класичний", "класицизм" походять від латинського classicus – зразковий, першозразковий, найбільш довершений, першопочатковий, так чи інакше пов'язаний з античними взірцями. Стосовно університету прикметник "класичний" відображає орієнтацію на класичну освіту античності з її найбільш впливовими освітніми закладами – Академією Платона, Лікеєм Арістотеля, гімназією. Їх класичні риси – демократизм, повнота і софійність освіти, філософоцентризм, орієнтація на найдосконаліші зразки людських чеснот і витворів, гуманізм, пошана до старожитностей, зокрема, - древніх мов – були життєдайним ґрунтом існування класичних навчальних закладів в Україні X

V

I – початку XX століть [Див.: 1; 2].

Хоча перші європейські університети за своїм соціальним статусом, внутрішньою структурою, змістом навчання та академічною ієрархією значно відрізнялись від своїх античних предтеч, вони не уникли суттєвих впливів з боку античної класики. Так, ґрунтом університетської освіти стало сформоване ще в епоху еллінізму та відшліфоване у часи пізньої Античності Марціаном Капеллою і Северином Боецієм “семипуття”, поділене на “тривіум” і “квадривіум”. Від Академії та Лікею університетові передалась і принципова гуманітарно-людинознавча спрямованість освіти. Передались і такі суттєві риси, як демократизм, філософоцентризм, повага до мовознавства, прагнення забезпечити повноту освіченості, ознакою якої завжди було зіткнення і тих, хто вчить, і тих, хто вчиться, з науковими проблемами, які свідчать як про межу наявних знань (тобто про повноту їх освоєння), так і про перспективи їх подальшого прирощення [3,73].

Починаючи з загальних уявлень, котрі певним чином репрезентують сенс, ідею, або сутність Університету, як вони відкривались зацікавленому поглядові дослідників і відображались в доступних нам текстах, звернемо увагу на деякі смисли латинського, - в часи зародження перших університетів латина була загальноєвропейською мовою, - терміну *universitas*. Маючи значення “сукупність”, “загал”, “спільнота”, “загальність”, він споріднений з прикметником *universus* – “увесь”, “сукупний”.

Прикметник є двокореневим і розпадається на
unus

– “один”, “єдиний” (пор. з грецьким *E*

Υ

“єдине”, “одиниця”, “монада”) та

versus

– “спрямування”, “лінія”, “ряд”.

Versus

походить від

versare

(

vertere

) –

“обертати”, “повертати”, “спрямовувати”, “впорядковувати”. Прикметник

universus

знаменитий ще й тим, що від нього утворюється іменник

universum

, тотожній грецькому *κόσμος*, головним значенням якого є “порядок”. Зрозуміло, що й ідея соціокультурного явища, поійменованого “університет”, не може не включати в собі вище означені смисли свого імені

[4,114]

.

До того, як латинське

universitas

стало іменем навчального закладу, воно було досить розповсюдженим і досить затертим словом. Університетами називали будь які організовані спільноти, корпорації, міські громади, до яких входили і середньовічні школи. Особливо це стосується шкіл інтернаціональних (Болонья, Сорбонна тощо), які, на відміну від міських –

studium

urbis

, місцевих –

studium

particulare

, мали назву загальних -

studium

generale

, і у яких навчалось багато чужинців. Саме вони для захисту своїх інтересів змушені були об'єднуватись в земляцтва (лат. - нація) та співробітничати з іншими “націями”, також і з місцевими, утворивши більш загальну спільноту, яка й отримала типову назву – університет, на чолі з виборним ректором – викладачем чи студентом, котрий був уповноваженим вступати в зносини з церковною та світською владами. В цілому ж організація або порядок (

order

) університетської спільноти повторювала вертикаль троїчної структури будь-якої середньовічної корпорації – купецької гільдії, або ремісничого цеху. Саме від тріади “учень, підмайстер, майстер” пішла університетська ієрархія – “студент, бакалавр, магістр (доктор)”.

Проте становлення перших університетських спільнот, які послуговували зразком для університетів Англії, Німеччини, Східної Європи тощо, не варто пояснювати лише турботами пришедших людей щодо спокійного існування на чужині (М.Суворов)[8]. Значно цікавіше зрозуміти, чому представники найвищих і найнижчих суспільних прошарків з багатьох країн покидали звичні місця і перебирались на чужину. Пояснення може бути лише одним – тамешні studium generale пропонували і давали дещо вельми для них значиме – знання, як необхідну передумову життєвого успіху. І в поході за знанням треба було стійко нести добровільно взяті обов'язки щодо університас, підкорятись вимогам спільноти, влитись в її сукупний ряд, стати елементом порядку як необхідної умови плідної співпраці, метою якої були поряд з отриманням знань ще й загальна освіченість, культурний ріст, соціально-політична обізнаність. Як зазначає Х.Ортега-і-Гассет, важливою місією середньовічного університету була не стільки науково-дослідна робота [320,75], скільки трансляція культури [320,76]. Недаремно ж спільне навчання аристократів, благородних за походженням (

nobili
)

та простолюдинів породило феномен набутого благородства

gentilitas

з культом м'якості поведінки, витонченості художнього та етичного смаку, самоіронії, відповідальності і обов'язковості, зваженого напору в досягненні мети.

Перші університети прагнули вичерпно насичувати своїх студентів знаннями про три головні сфери світу – сферу мікрокосмосу, або індивіду-атому як тілесної істоти, сферу суспільства та державної влади імператора, сферу божественну з владою церкви. Знання, як бачимо, були певною мірою впорядкованими, вибудованими у своєрідний космос, котрий також присутній в значеннях слова університет. Порядок цього космосу знань, обумовлений порядком соціокультурним, відбився в горизонтальній троїтій структурі університетів європейського середньовіччя та Відродження. Їх вищими факультетами були медичинський, юридичний, теологічний. Був, правда, ще й дуже важливий для розуміння, скажімо, сучасного педуніверситету факультет “вільних мистецтв”, на якому вивчалися граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Він вважався підготовчим для факультетів “вищих”, якщо вони в університеті були. Наявність останніх жорстко контролювалась владами (латинське *facultas*

означає “дозвіл”, “можливість”). Заборона, або відкриття факультету було ефективним важелем впливу на університет з боку владних структур держави та церкви. Адже він став уособлювати третю владу – владу інтелектуалів. А інтелектуалами завжди намагались керувати, впорядковуючи їх амбіції. У цьому також бачимо вияв “порядку”, нав

язуваного ззовні, так би мовити, з боку соціокультурного контексту, або світожиттєвої реальності.

Але університет залишався університетом, а не школою, доки в ньому був дозволеним оцей “підготовчий” вчительський загальноосвітній факультет, магістри (потім професори) якого мали ліценції (ліценціати) на викладання граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики і астрономії. Якщо і у його складі не було, скажімо, ліценціата з риторики чи діалектики, то він закривався, а з ним щезав і весь університет. Правила гри були жорсткими і однозначними. Тому університет, як воша кожуха тримався за своїх найбільш авторитетних викладачів і найбільш здібних студентів, про неперевержену повагу до яких пише Хрякович (7,271-277).

Особливо, наголошую, це стосувалось професури артистичного факультету. Факультет “мистецтв” обіймав необмежену галузь знань, - пише видатний знавець історії Університету Микола Суворов”. В теорії тут продовжували триматись античні “сім вільних мистецтв” (*septem artes Liberales*), або інакше *trivium* (граматика, риторика і діалектика) і *quadrivium* (арифметика, геометрія, музика і астрономія); але ця теоретична класифікація не відображалась ні в навчальному плані, ні на іспитах. Діалектика згодом розширилась в філософію взагалі і наповнила собою більшу частину діяльності факультету” [8, 149-150].

Якщо до X

V

I століття цей факультет незаслужено вважався “нижчим” або підготовчим, то з X

V

I ст. він стає філософським і відразу підноситься над всіма іншими [8, 115]. Тим самим і вчительська підготовка починає набувати все більшої філософської наповненості. “Всі філософські проблеми, якими захоплювались і цікавились середньовічні уми, як, наприклад, номіналізм і реалізм, зароджувались і розвивались саме на факультетах артистів. І за своєю багатолюдністю факультет цей міг отримувати переважне значення в університетському устрої”

[408, 116].

Не чіпаючи поки-що філософської складової змісту освіти, яку отримували на факультеті “вільних мистецтв”, наголосу ще одну обставину, яка пов’язує його з школою і робить власне педагогічним. Чи задумувались ви, чому оті науки-мистецтва звались вільними? До речі так вони звуться і сьогодні: придивіться до вивіски хоча б спільного Україно-Американського (Вісконсінського) університету; в його повній назві ви обов’язково їх знайдете. Американський історик Джозеф Лінч пояснює “вільність мистецтв” тим, що вони колись вивчались вільними римлянами. Джорджо Реале і Даріо Антісері – тим, що ці мистецтва були світськими, тобто незалежними від релігії. Приймаючи ці пояснення, ризикну запропонувати і своє. Думаю, що artes Liberales є латинською калькою грецького словосполучення $\sigma\chi\omicron\lambda\eta$ (схоле) і $\tau\epsilon\chi\nu\eta$ (техне). Але ця калька врахувала лише той смисл $\sigma\chi\omicron\lambda\eta$, який домінував в часи грецької класики і який передається словами “воля”, “дозвілля”(рос. “досуг”), свобода від фізичної праці. І зовсім не врахувала вже розповсюдженого в часи університетів звичного для нас смислу власне школи. То ж і виходить, що artes

Liberales

є не що інше, як суто шкільні науки, з різною повнотою та у різних комбінаціях представлені у чисельних міських, місцевих, монастирських, кафедральних, маєткових школах. До їх викладання і готував факультет, бл. 90% випускників якого йшли саме до шкіл

[

9,387

]

. Університети з одним лише “артистичним” факультетом (а таких було дуже багато

[

Див.: 7,47

]

) ставали прототипами педагогічного університету.

Наголосимо ту обставину, що середньовічний університет, як і університет

Відродження і Нового часу, ніколи не мав певної канонічної форми або ідеї. Паралельно існували університас сколарум і університас сколарум ет магістрорум, університети з одним і декількома факультетами, в одних домінувала церква, в інших – світська влада і освіта. Університети середньовічної “закваски” продовжують співіснувати і співробітничати з закладами, що виникли в часи Гуманізму і Відродження. Останні вже орієнтувались на факти множинності культур і форм життя на землі, включені в освітній обіг завдяки географічним відкриттям. Пізніше університети мирно співіснують з природничонауковими Академіями, які монополізували дослідницьку активність у фері природознавства, залишивши університетам суто гуманітарні галузі – “вільні мистецтва”. І все ж останні були і залишились університетами, кожен з яких мав свої особливості. Престиж кожного визначався зовсім не тим, у якій мірі він втілює загальну “ідею” університету, а перш за все, конкретними особливостями [9].

Проеціюючи загальні виміри “університетськості” з часів її зародження на сучасність, у тому числі і на феномен педуніверситету, звернемо увагу на такі обставини. По-перше, університет як соціальний інститут структурно, функціонально, змістовно (обсяг знань, що їх вони пропонували) формується соціокультурним оточенням. Його ідея, або сутність, якщо і не задається ззовні повністю, то, принаймні, є дуже чутливою для зовнішніх впливів. Тому сприймем принципову для нашої теми думку, висловлену Ю.Хабермасом (до нього більш генералізовану марксизмом), за якою... “закономірності соціального оновлення визначають, зокрема, еволюцію вищої школи”. По-друге, університет як соціальний інститут є дійсно відносно самостійною монадою, зцементованою певним набором зовнішніх і внутрішніх функцій. До тих пір, поки “продукція” інституту (чиновницька, церковна, освітня тощо еліта) знаходить попит і цей попит обертається матеріальними дотаціями, репродуктуються його внутрішні функції (навчальна, науково-дослідна, культурно-формуюча, загальноосвітня, суспільно-гуманітарна тощо). Останні є не що інше, як головні напрями взаємодії викладацької та студентської спільнот, їх свідомої, чи не свідомої роботи по залученню не просто абітурієнтів, а кращих, тих, кого вабить доля випускників інституції. Саме в єдності зовнішніх і внутрішніх функцій університету корениться такий привабливий феномен *university ties*. (англ.) – університетських галстуків, як знаків приналежності до його порядку та спільноти, і, одночасно, - університетських зв’язків, котрі безумовно допоможуть у житті і кар’єрі. По-третє, університет з часів його виникнення принципово опікувався загальнокультурною і людинознавчо-гуманітарною спрямованістю, не забуваючи і про те, щоб дати студентові можливо повну систему природничих, соціально-економічних тощо знань. І зовсім не обов’язково останні мали бути спеціалізуючими.

Якщо дві перші з вищепідкреслених обставин є спільними для всіх університетів минулого й сучасного (аграрних, технічних, педагогічних, тих, котрі вважаються класичними), то остання обставина в сучасності чи не найбільш тягнеться до університетів педагогічних. Дійсно, перші європейські університети були покликані готувати управлінську еліту,

людей, здатних не силовими, а переважно вербальними засобами працювати з людьми. Знавці університетської історії слушно зазначають, що навіть такі дисципліни “семипуття”, які сьогоднішня уява схильна відносити до природничих, вивчалися з людиноцентристської точки зору [408,193]. Навіть медицина, як спеціалізація одного з вищих факультетів, була по-суті людинознавством, причому не лише знанням тіла [Там само].

Погляд на сутність університету з позиції принципу історизму привідкриває в ній певний історичний інваріант. Вся університетська освіта центрується на людині, на її розумінні, на проблемах спілкування, формування певних якостей, на виробленні у студентів здатностей ефективно працювати з людьми в управлінських, пастирських, освітніх галузях. Цей інваріант є дуже важливою річчю, до речі, втраченою багатьма навчальними закладами університетського типу в кінці Х V

III – середині XIX століття, в часи розквіту орієнтацій на швидкий зиск та поширення так званого “спеціалізму”. На жаль, цю втрату ми спостерігаємо і сьогодні, оскільки і в наші дні домінує прагнення отримати якнайшидшу віддачу. Але дану річ, або особливість не втратили в сучасних умовах лише педагогічні заклади, причому саме в силу особливого

“спеціалізму”. Тому ми можемо однозначно стверджувати, що останній аспект університетської ідеї з часів її зародження є дуже близьким педагогічно-університетським спрямуванням і в умовах спеціалізму та утилітаризму сучасних “галузевих” університетів справді відтінює феноменальність педуніверситету, свідчить про його найближчу спорідненість з університетами генетично “класичними”, тими, що започаткували цю славну суспільну інституцію. Недаремно ж він виростає саме із “артистичних” факультетів, на яких зароджувались усі суспільні новації. Добрий приклад на користь даної тези демонструє Сорбонна.

Найбільш типовим університетом того часу став Паризький університет. Його типовість обумовлюється перш за все набором та ієрархією факультетів. До складу Паризького університету входили факультети мистецтв, медичний, юридичний та теологічний. Перший з них вважався підготовчим для трьох інших. Провідним факультетом був теологічний. Пізніше він почав зватись філософським. Навчальний курс був розрахований на тривалий термін. На факультеті мистецтв, який знаходився в Латинському кварталі на Солом'яному провулку, вчилися шість років. За цей час студент міг стати бакалавром і вести асистентську практику. Теологія вивчалась на протязі восьми і більше років. По завершенню курсу студент здобував ступінь магістра або доктора; на цю справу йшло ще чотири-п'ять років. Методами навчання на всіх факультетах були лекція (читання тексту, яке супроводжувалось поясненнями та зауваженнями) та диспут (семінар).

Пильна увага церковної влади до університетів як вагомих факторів суспільного життя

знайшла свій прояв у намаганнях найбільш впливових монашеських орденів влаштувати в межах університету власний навчальний заклад (кафедру). Орден проповідників, або домініканський, заснований у 1216 році іспанським дворянином Домініком Гусманом (1170-1221), виявив цілком зрозумілий інтерес до викладання теології. Францисканський орден, заснований у 1209 році італійським поетом Франциском Ассизським (1182-1226), також живо цікавився теологічною освітою [5]. Францисканці, або послідовники св.Франциска, являли собою організацію ченців-жебраків, котрі йшли шляхом бідності, заповіданої апостолами. Серед членів ордену було багато священиків, зацікавлених в здобутті освіти.

Домініканський та францисканський ордени конкурували між собою, зокрема, щодо оцінок арістотелізму, що почав проникати в університетські кола. Консервативні францисканці, зорієнтовані на Августина, чинили жорстокий опір проникненню перипатетизму. Домініканські теологи обрали іншу тактику. З XII століття цей орден стає на чолі папської інквізиції, суворо караючи щонайменші прояви єретизму. Проте саме в межах цього ордену в кінці XIII ст. виявились стійкі тенденції щодо реформування системи християнського віровчення на засадах арістотелізму. Ще більше, ніж францисканці, діячі домініканського ордену прагнули впливати на справу університетського викладання, прибираючи до рук ключові пости в університетах, очолюючи провідні університетські кафедри. Все це зумовлює розвиток схоластики як специфічного культурного явища.